

BOMBARDEJOS I REFUGIS A TARRAGONA (1937-1939)

Hom ha dit que la guerra civil espanyola esdevingué una mena de camp de proves per a l'assaig de l'art de la guerra, guerra què, posteriorment, havia d'ensangonar tota Europa. En aquest sentit un dels *experiments* més reeixits fou la utilització de l'aviació per bombardejar sistemàticament la població civil amb l'objectiu de paraitzar i desmoralitzar la reraguarda. Tot just per aquest caràcter experimental i per l'absència de referents en la història de les tècniques bèl·liques més recents, durant els deu primers mesos de guerra ningú - ni les autoritats militars i civils ni la població en general - era capaç d'albirar l'efecte devastador d'un bombardeig aeri modern.

El 12 d'octubre de 1936, E. Pruñonosa, conseller de Defensa del Comitè Antifeixista de Tarragona, difonia unes instruccions a seguir pels ciutadans en cas d'un eventual bombardeig de la ciutat. La primera mesura que calia adoptar era evitar el pànic col·lectiu *"ya que ha de llegar a conocimiento de todos la escasa importancia material que un bombardeo aéreo supone, pues son necesarias mas de diez mil bombas que caigan dentro de un kilómetro cuadrado para que sus efectos sean realmente importantes"*.

Malgrat la ingenuïtat i el desconeixement que de l'abast real d'un bombardeig tenien els dirigents de Tarragona, es dictaran les primeres normes bàsiques (sirenes, apagar els llums, detenció de la circulació de cotxes i ferrocarrils,...) i, alhora, es recomanaran 39 punts que teòricament podien servir per refugiar-se, la majoria d'ells insegurs i situats en els baixos i soterranis de cases particulars.

A banda d'algunes proves realitzades per la sirena instal·lada a la pròpia Conselleria de Defensa i de la prohibició, per evitar la confusió, d'utilitzar els senyals acústics de les fàbriques que assenyalaven els torns de treball, el 17 de gener una nota del conseller de Defensa comunicarà l'obligació de protegir els vidres de finestres, portes i aparadors amb tires de paper engomat, *"per tal que en cas d'un possible bombardeig evitar les desgràcies que es podrien produir amb la xafadissa que forçosament esdevindria"*.

La tranquil·litat ciutadana durant la primavera de 1937, d'una banda era conseqüència del desconeixement de tot allò que realment significava un bombardeig però, d'altra banda, es veié també reforçada per la creença que l'aviació de l'exèrcit rebel no actuaria indiscriminadament sobre una reraguarda en la qual hi havien molts dels seus partidaris.

El 14 d'abril de 1937, de sobte, la vida ciutadana es veié trasbalsada per unes quaranta canonades llençades pels creuers rebels "Canarias" i "Balears", realitzades des d'una distància de tres milles. Tot i que en aquesta primera agressió no es registraran víctimes, com apunta F. J. González-Huix, la desorganització ciutadana fou absoluta. Tanmateix, la reacció de les autoritats es reduirà a enviar una dotació de bombers a Barcelona per assistir a un curset sobre pràctiques de Defensa Passiva contra atacs aeris i agressions químiques. Així mateix, els edificis inicialment destinats a refugis no començaran a ser inspeccionats tècnicament fins el dia 4 de juny.

A dos quarts de deu del vespre del 17 de juny tres Savoia S-81 italians, llançaren sobre Tarragona 26 bombes que provoquen 9 víctimes mortals i 48 ferits. El multitudinari enterrament, presidit pels representants de totes les forces polítiques i sindicals, esdevingué una mostra de la reacció popular: indignació i odi contra els agressors. L'endemà mateix, els acords adoptats per la Comissió Permanent de l'Ajuntament de Tarragona evidencien, però, que les autoritats municipals encara no s'havien sobreposat a l'astorament inicial.

Uns dies més tard, mentre a la premsa local apareixien diferents articles que denunciaven la indefensió de la ciutat davant els atacs aeris i s'exigien unes mesures eficaces de defensa passiva, els dirigents municipals estudiaran seriosament la realització d'una xarxa de refugis segurs. La imminència d'un nou atac aeri, però, convertia en desesperada la urgència de les accions.

El 19 de juliol, primer aniversari del pronunciament militar i de l'esclafament dels rebels a Barcelona, l'aviació legionària italiana deixà anar la seva càrrega mortífera sobre la ciutat. Era un quart de deu del vespre i els tarragonins havien sortit a prendre la fresca. El balanç tràgic provocat per l'explosió de 34 bombes fou de 51 morts i 104 ferits. La realitat dramàtica de la guerra havia colpejat

ferotgement la població de la reraguarda. Després d'aquella terrorífica nit els sentiments populars d'indignació i hostilitat sorgits després del primer bombardeig es transformaran en impotència, indefensió i pànic.

En els dies immediatament posteriors a l'acció assassina de l'aviació legionària italiana, es reuniran a la Comissaria de la Generalitat els representants de les autoritats civils i militars juntament amb els dirigents polítics i sindicals. En l'esmentada reunió, a més de decidir la publicació d'unes disposicions governatives amb unes instruccions més realistes per la població en cas de bombardeig, s'acordarà que una comissió, encapçalada pel comissari Joaquim Fort, viatgi a València per entrevistar-se amb les autoritats del govern de la República amb l'objecte de disposar els problemes que plantejava la defensa activa i passiva de la ciutat.

Per la seva banda, la Comissió Permanent de l'Ajuntament de Tarragona "*protesta pel bàrbar atemptat sofert*" i envia telegrams al ministre de Defensa Nacional i al president del consell de ministres. Uns dies més tard també acordarà atorgar un premi de 100 ptes. als bombers que es van distingir en l'auxili dels ferits i el desenrunament de les cases, premiar els membres de la Creu Roja amb uns uniformes nous i reconèixer l'actuació dels soldats del Regiment. Tot plegat, res que pogués apaivagar el pànic de la població després de la matança provocada per la darrera incursió.

Articles com "*Cal evitar costi el que costi, allò humanament evitable*", "*Dolorosa experiència*" o "*El pueblo sufre*" criticaran l'absència d'una eficient defensa passiva (sistemes d'alarmes, refugis, equipament adequat dels bombers,...) i la carència de bateries antiaèries per respondre als atacs. En definitiva, es reconeixia que per desconeixement o per imprevisió, la ciutat i els seus habitants romanien totalment indefensos i impotents esperant el proper bombardeig indiscriminat. De l'encuriosament que desvetllaren en alguns tarragonins els primers bombardeigs navals i aeris que els portava a contemplar la novetat d'aquells atacs des de balcons i terrats, es passarà al pànic, la desorganització de la vida ciutadana i el desig de fugir d'un nucli urbà que de sobte havia esdevingut un objectiu de guerra.

Dos dies després del sagnant bombardeig, el Sindicat Gastronòmic comunicava al Comissari de la Generalitat que unilateralment havia acordat tancar els cafès a les sis de la tarda i les fondes i els hotels

a les vuit del vespre. Altres sectors professionals, especialment els establiments comercials, amb acord o sense acord del sindicat corresponent, adoptaran la mateixa pràctica que els gastronòmics. Darrera d'aquest nou horari de treball s'amagava la intenció dels treballadors d'abandonar la ciutat cada dia al capvespre.

El 23 de juliol *Llibertat* publicava una nota del consell directiu d'ERC en la qual reconeixia i justificava "*el pànic i el pessimisme*" que envaeix a la població després del darrer bombardeig però no acceptava la fugida de la ciutat cap els masos i pobles de les rodalies.

Alguns articles publicats per la premsa qualificaran de porucs a tots aquells que cada vespre abandonen la ciutat per no retornar-hi fins a trenc d'alba i reclamaran la col·laboració entusiasta de tota la ciutadania en la construcció dels refugis tot invocant l'adopció d'una actitud ferma.

Per aturar l'èxode de la població cap a les afores de la ciutat, el delegat d'Ordre Públic tornarà a insistir - com ja havia disposat infructuosament dies abans - en la prohibició de sortir del nucli urbà adreçada a tots els homes de menys de 50 anys, especialment aquells que tenien feines relacionades amb els serveis sanitaris, l'ordre públic i la defensa passiva. Així mateix, es comunicava que tots els establiments comercials que incomplissin l'horari de treball fixat pel Departament del Treball serien incautats pel municipi i els seus propietaris detinguts com a sabotejadors. Altrament, els ciutadans que han marxat a viure a altres pobles són advertits que, en cas de necessitat, els seus pisos de la ciutat seran incautats.

La lluita de les autoritats per intentar mantenir la "normalitat" de la vida ciutadana xocava, freqüentment, amb les modificacions dels horaris de treball d'alguns sectors professionals que cercaven l'escurçament de la jornada per tal de disposar del temps necessari per traslladar-se fora de la ciutat. A començaments d'octubre, les modistes de la Casa d'Assistència Social sol·licitaven al director poder treballar en jornada intensiva, "*atès que quan surten de treballar la ciutat ja està a les fosques i per tal de poder desplaçar-se al camp o algun poble on poder salvaguardar-se i córrer menys risc dels que resten a la capital davant els bombardeigs*". Per la seva banda, les Seccions d'Alimentació al detall i a l'engròs (CADCI-UGT) establiran una jornada de treball intensiva de les 8 a les 14 hores. L'actitud "*desmoralitzadora*" dels botiguers serà

durament criticada per *Llibertat* en els articles "*Com quedaria Tarragona si tots fessin el mateix?*" i "*Tarragona i el nou horari laboral*". Finalment, el ple celebrat pel Jurat Mixt del Comerç en general imposarà un horari de 7 a 14 hores pel comerç a l'engròs, i pel comerç a la menuda, què té més incidència en la normalitat de la vida ciutadana- una jornada de 8 a 13 hores i de 15 a 17 hores.

A inicis d'estiu de 1937 el fuet de la guerra colpejarà sobtadament la ciutat mitjançant les bombes italianes. L'efecte dels bombardeigs sobre la població civil esdevindrà molt traumàtic atès que fins aleshores la població de la rera guarda vivia d'esquena a una guerra molt llunyana, les operacions bèl·liques de la qual eren seguides per les notícies de la ràdio i de la premsa.

Val a dir, però, que més enllà de les disposicions provinents de les autoritats, la reacció ciutadana registrarà dues actituds diferenciades. Paral·lel a l'èxode vespertí d'aquells que tenien masos o parents que els acollissin en els pobles propers, en alguns sectors de la població - bé perquè no tenien possibilitats de fugir o bé perquè no volien abandonar la ciutat- sorgirà la iniciativa de construir refugis per protegir-se dels bombardeigs.

Així doncs, serà el perill el que aglutinarà diferents sectors socials al voltant de l'objectiu comú d'arranjar galeries subterrànies amb suficient capacitat. Sense esperar l'adopció de mesures per part de les autoritats que, amb justificació o sense, havien demostrat una manca absoluta de previsió, apareixerà en algunes zones de la ciutat un moviment associatiu capaç de sobreposar-se al pànic i a la impotència inicials. Més enllà de les ideologies polítiques i de la divisió de la societat en estrats econòmics i culturals, l'aportació individual de treball voluntari a la causa comuna d'assegurar la supervivència enfront dels criminals bombardeigs esdevindrà una de les manifestacions més visibles del moviment associatiu de la rera guarda.

En les seves notes, redactades durant el mateix període de la guerra civil, Lluís de Salvador esmenta com a principal obra de la societat civil la construcció del refugi del carrer Martí Julià (actual Governador González).

L'assessorament tècnic de l'arquitecte municipal només tindrà lloc quan les obres dutes a terme pels veïns ja estaven en una fase molt avançada. Un any més tard, a mitjan de 1938, el refugi tenia

capacitat per acollir 395 persones, amb una allargada de 61 metres, ocupava una superfície de 79 m² i comptava amb tres boques d'entrada.

Un altre dels refugis bastits per iniciativa dels veïns fou el del carrer Armanyà. De dimensions molt més reduïdes que el refugi del carrer Martí Julià, es tractava d'una excavació recoberta de ciment armat amb una única entrada i una capacitat de 40 persones.

En el mateix sentit, J.P. Virgili considera que la construcció de refugis fou el fruit del treball d'una societat civil que tenia el seu eix vertebrador en cadascun dels barris i que maldava per protegir-se dels bombardeigs.

Tanmateix, en un informe realitzat per la Comissaria de la Generalitat s'assenyala que llevat d'aquests casos exemplars de construcció de refugis per la iniciativa i el treball del moviment associatiu ciutadà, l'esforç que permetrà dotar a Tarragona d'una veritable xarxa de refugis antiaeris serà obra gairebé exclusiva dels organismes oficials.

La participació dels ciutadans en les obres d'arranjament de refugis, tot i que en alguns barris o carrers era considerable, esdevenia insuficient. Malgrat les afirmacions de Lluís de Salvador i Josep P. Virgili hem d'entendre que la col·laboració dels veïns en la construcció de la xarxa de refugis no era massiva, la qual cosa endarreriria uns treballs que, com ja hem assenyalat, atesa la manca de rendiment dels obrers dels sindicats d'oficis varis encara s'alentien més. El 19 de febrer de 1938, *Diari de Tarragona* publicava l'article "*La desidia, uno de los males de la retaguardia*" en el qual es reconeixia i alhora es criticava l'absència d'una acció decidida per part de la població.

L'11 d'agost de 1937, per Decret de la Presidència de la Generalitat era constituïda la Junta Local de Defensa Passiva. L'alcalde, el delegat d'Ordre Públic, l'arquitecte i el metge municipals integraven l'organisme responsable de la defensa enfront dels atacs dels avions que provenien de Mallorca. La JLDP, després d'una inspecció del Col·legi d'Arquitectes, donarà de baixa 30 refugis considerats insegurs i recomanarà la utilització de 26 refugis que reuneixen les mínimes condicions. Tot seguit, accelerarà al màxim la construcció de nous refugis i s'esforçarà en la recerca dels recursos econòmics necessaris per finançar les obres. Set mesos

més tard, el març de 1938, la ciutat ja disposava d'una xarxa de 60 refugis amb capacitat suficient per unes 20.000 persones.

Per finançar la construcció de la xarxa de refugis antiaeris, la JLDP comptava bàsicament amb els recursos municipals i les subvencions de la Generalitat. D'altra banda, per intensificar els treballs, el febrer de 1938, es decretaran unes contribucions obligatòries indirectes sobre les consumicions i serveis d'hotels, fondes, restaurants i bars; els bitllets dels espectacles i autobusos interurbans i una quantitat fixa que havien d'abonar mensualment les caixes d'estalvi i els bancs.

En el mateix sentit, a finals de març de 1938, atès que la JLDP ja només comptava amb mitjans econòmics per una setmana, la Comissió de Govern estudiarà l'establiment d'una quota obligatòria familiar que oscil·lava entre 5 i 10 pessetes que seria abonada en el moment de retirar la tarja mensual de racionament. El 16 de maig de 1938 el govern de la República concedia un crèdit de 10 milions de pessetes a la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, dels quals 7 milions són destinats a la JLDP de Barcelona. El romanent restant seria repartit entre la resta de les poblacions de Catalunya en quantitats mínimes amb l'objectiu de servir *"d'estímul i esperó per a que els veïnats respectius, paral·lelament, cooperin a la tasca de les seves Juntes Locals corresponents"*. A la comarca del Tarragonès el crèdit es distribuirà en 10.000 pta. a Torredembarra i a Vila-seca i 20.000 pta. a Tarragona. Mentre, la Junta Local de Reus rebia un ajut de 100.000 pta. La diferència de les quantitats de les subvencions rebudes radica en què a mitjan de maig de 1938, la construcció de refugis a Tarragona ja estava pràcticament enllestida.

L'aprofitament de les restes arqueològiques de la Tàrraco romana facilitava la connexió de galeries subterrànies i, en definitiva, possibilitava l'habilitació urgent de molts refugis que no exigien masses treballs d'arranjament. L'informe de la Comissaria de la Generalitat destacarà la situació paradoxal que es donava en el fet que les construccions de la civilització romana havien de servir com a protecció de les bombes dels seus hereus, l'aviació legionària italiana.

D'altra banda, la JLDP tindrà cura de perfeccionar el sistema de detecció dels avions enemics i d'establir uns senyals d'alarma que havien d'advertir del perill de bombardeig a tota la població. Fins a

finals d'agost de 1937, segons Lluís de Salvador, l'avís d'alarma era donat per les sirenes dels motoristes del Departament d'Obres Públiques que recorrien els carrers de la ciutat. Òbviament, la ineficàcia d'aquesta mesura comportarà, des d'inicis de setembre, l'establiment d'un servei de vigilància al campanar de la Catedral i la instal·lació en diferents llocs de la ciutat de sirenes.

No obstant, el sistema d'avís per donar l'alarma fallava. El guaita que detectava la presència d'avions, abans de posar en marxa els senyals acústics, l'havia de comunicar immediatament a la Comandància Militar, la qual, després de comprovar si es tractava de l'aviació enemiga, autoritzava els sons de les sirenes. Amb aquest sistema es perdia un temps preciós que, en algunes ocasions, permetia els bombarders deixar anar la seva càrrega mortífera abans que el veïnat fos avisat del perill. No serà fins després del mes de març de 1938 - durant el qual, i coincidint amb la penetració de l'exèrcit franquista a Catalunya, es registren 15 agressions aèries, prop de 300 bombes, 53 morts i 72 ferits - quan s'autoritzarà que el vigilant premés el botó que posava en marxa les sirenes tan bon punt detectés la presència d'avions.

Des del 27 de maig de 1937 fins el 15 de gener de 1939, l'aviació franquista -amb una predominant participació italiana i alemanya, que evidencia un cop més la fal·làcia de la política de no-intervenció seguida per les potències occidentals - atacarà indiscriminadament la ciutat en 144 ocasions.

	<u>AGRESSIONS</u>	<u>AVIONS</u>	<u>BOMBES</u>
Aviació Legionària (Itàlia)	60	263	2285
Legió Cóndor (Alemanya)	83	324	1433
Brigada Hispana de Bombardeiros	1	12	324
Totals	144	599	3.803

Els efectes devastadors dels bombardeigs provocaran l'anul·lació de l'activitat portuària a inicis de l'any 1938, així com la destrucció d'11 fàbriques - Tabacalera, CAMPSA,...- i diferents establiments comercials. Només durant els primers mesos de l'any 1938, cinc empreses de capital estranger, principalment suís i francès - Federico Huber, La Unión Agrícola, S.A., Sociedad de Placas y Polvos para Soldar, S.A., Ferd Steiner i Jacques Vilet- aixecaran acta notarial per poder reclamar amb posterioritat danys i perjudicis pels desperfectes causats per les bombes. Pel que fa a les

destrosses causades en els habitatges, el 25 de març, el conseller municipal Vicente exposava als seus companys de consistori que després dels darrers bombardeigs més de cent famílies es troben sense llar. A mitjan de novembre, el conseller Castelló informa en el Ple de l'Ajuntament que un 60% de total dels habitatges de la ciutat estan en ruïnes o en un estat inhabitable i que unes 6.000 o 7.000 persones es troben sense habitatge. Un informe municipal datat el 9 d'agost de 1939 recollia les xifres de 74 edificis totalment destruïts i 522 parcialment enderrocats per les bombes. Tot plegat, la quantificació econòmica dels danys causats pels bombardeigs s'elevava a la xifra de 19.678.700 pta.

Molt més importants que els estralls materials esmentats era la pèrdua de vides humanes. L'acció indiscriminada i criminal de l'aviació feixista registrarà 230 víctimes mortals - 166 homes i 54 dones, 15 dels quals eren menors de 14 anys - i, com apunta F.J. González-Huix, més de 350 ferits.

L'objectiu de minar la resistència física i moral de la reraguarda mitjançant els bombardeigs sistemàtics sobre la indefensa població civil s'havia aconseguit en bona part. El temor desfermat per les bombes provocarà la fugida de molts ciutadans i el pànic desmoralitzarà progressivament una societat que acabarà anhelant la fi de la guerra, malgrat que això per molts representi la derrota. Tanmateix, val a dir, que al costat de les comprensibles i humanes manifestacions de por, les autoritats locals, amb la col·laboració d'un considerable nombre de veïns, en un espai curt de temps - 9 mesos - i comptant amb uns recursos limitats, desplegaran una activitat febril que permetrà dotar a la ciutat d'una xarxa de refugis antiaeris segura i eficaç.

Piqué Padró, Jordi. La crisi de la reraguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939). Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998.